

DCIDOB 96.

Desenvolupament rural a la Mediterrània.

**Soberania alimentària: Revolució dins del sistema alimentari global.
La importància de mantenir la biodiversitat agrícola.
Henk Hobbelink i Ester Casas Griera**

SOBIRANIA ALIMENTÀRIA: REVOLUCIÓ DINS DEL SISTEMA ALIMENTARI GLOBAL

LA IMPORTÀNCIA DE MANTENIR LA BIODIVERSITAT AGRÍCOLA

Henk Hobbelink Coordinador de GRAIN*

Ester Casas Griera Membre de Red de Semillas i Coordinadora del Centre de Conservació de la Biodiversitat Cultivada**

Sobirania alimentària i autonomia local ▶ El febrer de 2005, el president francès Jacques Chirac va recórrer una sèrie de països de l'Àfrica francòfona i va parlar molt d'agricultura. Quan es va aturar a Dakar (Senegal) va parlar en un seminari, on l'escoltaven atentament sis altres caps d'Estat de la regió i centenars de representants d'agricultors, i va demanar una reorientació del desenvolupament agrícola segons les pautes de la sobirania alimentària. Per a ell, això implica que l'agricultura hauria de rebre un tracte especial en el debat sobre la globalització, que s'haurien de respectar les tradicions locals i que s'hauria de tenir en compte el nivell de desenvolupament de cada país. Malgrat tot, en el mateix seminari, va defensar aferrissadament que les actuals polítiques agrícoles de la UE –molt criticades per practicar el dúmping a les exportacions, taxar les importacions i ensorrar els petits agricultors de la UE i arreu– no s'han de veure com l'enemic dels països pobres i dels agricultors. Propugnar la sobirania alimentària, però mantenir intacte el sistema alimentari global?

Uns mesos abans que Chirac anés a Àfrica, GRAIN va celebrar la seva reunió anual de personal en un petit poble prop de Tangail, a Bangladesh. El nostre amfitrió fou UBINIG, una ONG popular l'objectiu principal de la qual és promoure el “Nayakrishi Andolon”, que literalment significa “nou moviment agrícola”. L'agricultura Nayakrishi evita l'ús d'aportacions externes, utilitza una base de llavors local increïblement diversa i, sobretot, considera el conreu d'aliments com a part integral de la seva cultura, la seva independència i la sobirania de les comunitats locals. També produeix més aliments que qualsevol dels altres mètodes d'agricultura industrial desenvolupats a la regió.

Els habitants del poble on es va organitzar la reunió van insistir en mostrar-nos el seu “Centre Comunitari de Diversitat de Llavors”. El centre és sorprenent. Una quantitat desconcertant de testos de fang i ampolles de vidre contenen les llavors de centenars de varietats de dotzenes de conreus diferents. Però les dones encarregades del centre de llavors ens van explicar amb molta paciència que això era només la punta de l'iceberg de la xarxa de llavors de la qual formaven part. Centenars de comunitats de diferents parts del país utilitzen les llavors cada temporada, les guarden escrupolosament a les seves granges, i una sofisticada xarxa de control i intercanvi dels camperols garanteix que en qualsevol moment es conreïn i mantinguin vives milers de diferents varietats de llavors, en algun lloc. Mentre parlàvem, algú va preguntar què entenien per sobirania alimentària. Una de les dones va assenyalar el centre de llavors que tenia darrera, va somriure, i simplement va dir: “això”.

Lessència de la sobirania alimentària és l'autonomia local. Les dones d'UBINIG estan convençudes que la pèrdua de llavors a casa també significa la pèrdua del poder de la dona. El fet de dependre del mercat exterior per aconseguir llavors fa que la seva feina sigui supèrflua i ineficaç, i les allunya del control últim del sistema agrícola. El que es pot aplicar a la supervivència de les dones com a agricultores, també es pot aplicar a la supervivència de l'agricultura dels camperols en el seu conjunt. L'agenda de globalització neoliberal insisteix en fomentar una agricultura en la qual els milions de camperols actuals no tinguin cabuda i en la qual les corporacions globals –amb el suport actiu dels governs del Nord i del Sud– controlin la cadena alimentària des de les aportacions agrícoles i els conreus, fins a la distribució, el processament i la venda d'aliments arreu del món. Aquesta és la visió de l'agricultura a la qual s'enfronta el concepte de sobirania alimentària.

La sobirania alimentària en el seu context ▶ El concepte de “sobirania alimentària” va ser encunyat per primera vegada per Via Campesina a la Cimera Mundial sobre l'Alimentació celebrada a Roma l'any 1996; des de llavors, s'ha debatut i desenvolupat en reunions posteriors. El 2001, es va celebrar a Cuba el “Fòrum Mundial sobre la Sobirania Alimentària” i un any més tard, al Fòrum ONG/OSC sobre la Sobirania

Alimentària organitzat juntament amb la segona Cimera Mundial sobre l'Alimentació a Roma, el concepte es va continuar debatent i perfilant, fins arribar a la seva definició actual: "La sobirania alimentària és el dret dels pobles, comunitats i països a definir les seves pròpies polítiques agrícoles, pastorals, laborals, pesqueres, alimentàries i territorials, i que siguin ecològica, social, econòmica i culturalment apropiades a les seves circumstàncies úniques. Inclou el dret real als aliments i a produir aliments, la qual cosa significa que tothom té dret a uns aliments segurs, nutritius i culturalment apropiats així com a uns recursos per produir aliments i la capacitat per mantenir-se i mantenir les seves societats"¹. Molts actors diferents (des de moviments socials fins a governs) s'han apropiat del concepte i ara aquest està molt estès. En certa manera, "l'èxit" de la sobirania alimentària com a discurs nou també ha contribuït al seu problema: actualment moltes persones l'utilitzen amb diferents propòsits i això provoca que estigui perdent ràpidament el seu contingut i significat original. El que entén Jacques Chirac pel concepte, tal com s'ha esmentat al principi de l'article, és només un exemple d'això.

La sobirania alimentària té les seves arrels en la vida i l'esforç dels camperols, pescadors i indígenes. La sobirania alimentària, a diferència de molts dels termes inventats per intel·lectuals, responsables de polítiques i buròcrates, sorgeix dels esforços del camperol, com a una necessitat de crear un discurs fort, radical i inclusiu sobre les realitats locals i les necessitats que es poden escoltar i entendre globalment.

Així mateix, el concepte també es va desenvolupar com a reacció al creixent (mal) ús de la "seguretat alimentària". La definició principal de seguretat alimentària, ratificada a les cimeres sobre l'Alimentació i a altres conferències d'alt nivell, es refereix a que tothom ha de tenir els aliments suficients per menjar cada dia. Però no parla d'on provenen els aliments, de qui els produeix, de com i en quines condicions s'han conreat. D'aquesta manera es permet els exportadors d'aliments, del Nord i del Sud, defensar que la millor manera per als països pobres d'aconseguir la seguretat alimentària és importar aliments a baix preu, en lloc de provar de produir-los ells mateixos. Això, com lamentablement s'està posant de manifest arreu, fa que aquests països depenguin cada vegada més del mercat internacional, obliga els camperols que no poden competir amb les importacions subvencionades a abandonar les seves terres i a marxar a les ciutats a buscar feines que no existeixen. La seguretat alimentària, entesa en aquest sentit, només contribueix a augmentar la pobresa, la marginació i la fam.

El pensament que hi ha darrera de la sobirania alimentària contrasta amb aquest enfocament neoliberal que creu que el comerç internacional resoldrà els problemes alimentaris del món, ja que se centra més en l'autonomia local, els mercats locals i l'acció comunitària. Així doncs, potser el primer tema que s'ha de destacar és que la sobirania alimentària és un procés de resistència de les persones, i la seva conceptualització no es pot dur a terme al marge de la dinàmica dels moviments socials que són essencials en aquests esforços.

L'espai local, primer ▶ El primer espai on els camperols van identificar el poder de transformació de la sobirania alimentària va ser, naturalment, l'espai local. És aquí on els camperols tenen les seves arrels i on creixen les llavors que planten. És aquí on la sobirania alimentària adquireix la seva màxima dimensió. És també a aquest nivell que es formulen i desenvolupen les estratègies i accions: des de la lluita de les dones contra els pesticides a Paraguai, fins a les xarxes de llavors de França, Espanya i Itàlia i les iniciatives de les cooperatives de camperols d'Uganda, passant per la recuperació de la medicina tradicional dels indígenes de Chiapas. La sobirania alimentària adquireix el seu significat real en els espais on les comunitats locals creen autonomia basant-se en les seves pròpies necessitats, creences i realitats. També adquireix un significat comú que permet que les comunitats de camperols de diferents parts del món apreciïn i s'identifiquin amb altres esforços.

Els sistemes agrícoles tradicionals s'han desenvolupat basant-se en principis de cooperació, integració i diàleg amb la natura. Això, a la vegada, ha portat a sistemes agroecològics molt complexos. Aquests camperols són els custodis de milers d'anys d'investigació i creació que han fet possible una agricultura basada en una biodiversitat tan extraordinària. Actualment, les organitzacions de camperols defensen aferrissadament aquesta cultura i biodiversitat agrícola en nom d'una herència única i la producció alimentària per milers de milions de persones de la terra avui i en el futur.

Això contrasta clarament amb l'agricultura industrial moderna, instaurada en sistemes basats en la cobdícia, l'exclusió i la destrucció, fet que es tradueix en extensos monocreus que depenen de poques espècies i varietats i són impenetrables per a les cultures i els habitants locals.

Les dimensions més àmplies ▶ La sobirania alimentària és una sòlida alternativa al pensament únic actual sobre la producció alimentària. La lluita per la sobirania alimentària inclou temes tan diversos com la reforma agrària, el control territorial, els mercats locals, la biodiversitat, l'autonomia, la cooperació, el deute, la salut, i molts altres aspectes que són vitals per poder produir aliments localment.

La reforma agrària, en especial, és un component important de la sobirania alimentària; una redistribució radical de la terra, en particular entre els més pobres i els que no tenen accés a la terra. El Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra (Moviment dels Sense Terra del Brasil) és un bon exemple de com la sobirania alimentària està intrínsecament lligada a la lluita social dels milions d'habitants rurals que han estat expulsats de la seva terra i dels pobres urbans que mai no han tingut accés a la terra i que ara busquen el camí per recuperar la seva identitat tot reclamant que els retornin la terra. Un dels principals colls d'ampolla de la producció alimentària local és la distribució desigual del sòl. A molts països del món, el 20% de la població (els terratinents) controla el 80% de la terra, i aquesta terra sovint s'utilitza per produir exportacions en lloc d'aliments per a la població local. De la mateixa manera, l'aplicació dels drets del indígenes als seus territoris és un requisit indispensable per orientar-se cap a la sobirania alimentària.

La sobirania alimentària també uneix els camperols i agricultors del Nord i del Sud, als quals s'ha diferenciat de manera artificial. Per exemple, les xarxes de llavors dels agricultors a França estan tan relacionades amb la sobirania com els esforços dels centres de llavors dirigits per dones a Bangladesh. O, segons les paraules de José Bové, un líder dels camperols de França: "Per a la gent del Sud, la sobirania alimentària significa el dret de protegir-se davant de les importacions. Per a nosaltres, significa lluitar contra l'ajuda a l'exportació i contra l'agricultura intensiva. No hi ha cap mena de contradicció".

I, el que encara és més important, la sobirania alimentària permet que diferents moviments, que tradicionalment solien excloure's entre ells, coincideixin en els seus esforços. Els camperols, els sense terra, els pescadors, els pastoralistes o els indígenes, cada vegada convergeixen més i estan desenvolupant una capacitat de comprensió recíproca de les accions i objectius comuns.

Totes aquestes persones estan lluitant per alguna cosa més que la interpretació de la sobirania alimentària que va fer Jacques Chirac a Senegal. A diferència del que opina Chirac, la sobirania alimentària implica que el sistema alimentari global hauria de canviar de dalt a baix. Els camperols, els pescadors, els pastoralistes i els indígenes han alimentat el món des de fa milers d'anys, per aconseguir un món sense fam, un món on tothom tingui accés a aliments nutritius produïts localment, han de tornar a recuperar el protagonisme.

Minant la sobirania alimentària: el cas de les llavors a Europa ▶ Tradicionalment ha sigut molt evident que les granes, llavors o pipes podien servir com a aliment i també plantar-se, assegurant l'economia del pagès i l'alimentació de la comunitat. Avui dia aquesta realitat s'ha distorsionat i els grans destinats a l'alimentació tenen poc a veure amb les llavors.

L'expansió i la concentració de la cadena agroindustrial (proveïdors de llavors i inputs agrícoles, elaboradors i distribuïdors) dins de grans mercats han afavorit economies d'escala d'alguns dels cultius més importants, que porten a la producció de productes uniformes al menor preu possible. Aconseguir que tots els page-

Altres mesures que minen l'ús de varietats tradicionals o locals

Per a moltes empreses de llavors, el fet que els pagesos puguin utilitzar ells mateixos llavors que es multipliquen és un problema, ja que és una pràctica força habitual a Europa. Per això a la indústria de llavors juntament amb els governs han presentat una sèrie de mesures per suprimir l'ús de llavors guardades al camp:

- ▶ Amb l'augment de la protecció que reben els titulars de Drets d'obtentor, de manera que engloba també aquelles varietats que "derivin essencialment d'una varietat protegida". O sigui que els pagesos que un dia van comprar una varietat protegida només la podran guardar si paguen anualment els drets a l'empresa.
- ▶ Per protegir els cultius transgènics, Europa va adoptar una directiva que acceptava les patents de plantes i animals. O sigui que un pagès no pot utilitzar llavors contaminades de transgènics, encara que hagi estat contra la seva voluntat.
- ▶ Les subvencions agrícoles també han servit per reforçar el monopoli de les empreses de llavors. A Espanya els pagesos que vulguin cobrar subvenció per exemple pel cultiu de cotó, o a França pel blat dur estan obligats a comprar varietats certificades.
- ▶ Les regulacions a nivell sanitari també ha servit com a excusa pel control del mercat del recursos fitogenètics.
- ▶ I per acabar, quan la legislació no és suficient, les mateixes companyies imposen contractes de producció als agricultors, pels quals només compraran la collita si s'ha utilitzat llavor certificada.

Itàlia promou diversitat

Les lleis regionals a Itàlia constitueixen l'únic exemple a Europa d'iniciativa legal sobre recursos genètics no derivada de la normativa comunitària. Des de 1997, 8 de les 18 regions administratives d'Itàlia han adoptat les seves pròpies lleis sobre recursos genètics locals, a través de les quals busquen protegir i promoure les varietats vegetals i races d'animals tradicionals dels sistemes agropecuaris locals com a patrimoni de la regió. A partir de la llei regional de Lacio l'any 2000, també estableixen drets col·lectius sobre el patrimoni genètic local. Hi participen nombroses entitats i institucions locals (ajuntaments, consorcis, iniciatives privades, etc), i des de l'any 2001 es va reconèixer el dret de les regions a establir un catàleg de varietats de conservació.

sos plantin les mateixes llavors i varietats és la millor manera d'obtenir un producte estandarditzat. I, per als agricultors, produir més amb el mateix volum de treball és la forma de reduir els preus. No obstant això, per aconseguir-ho cal una homogeneïtzació de les terres i aportar plaguicides, fertilitzants i/o irrigació, ja que les condicions agroecològiques i climàtiques són diferents a cada zona. Així doncs, els pagesos s'han tornat dependents del model agrícola industrial, i mentre els costos de producció van disminuint, els costos reals s'expressen en contaminació del nostre sòl, aigua i aire, l'escalfament global, l'atur i la pèrdua de petits agricultors.

La qüestió del futur dels recursos fitogenètics s'està discutint en l'àmbit internacional i pren dos camins divergents i contradictoris. D'una banda, tenim un marc normatiu cada cop més sever, i sovint criticat per abús, pel que fa a sistemes de protecció i mercantilització de la biodiversitat (patents sobre éssers vius, negociació dels drets de propietat intel·lectual); i de l'altra, hi ha un creixent consens internacional sobre la necessitat de conservar i compartir els recursos fitogenètics com a condició indispensable per aconseguir plenament el dret humà a l'alimentació.

A Europa, el sistema d'abastament de llavors comercials està molt organitzat i controlat. La legislació europea en matèria de comercialització de llavors ha evolucionat al llarg dels anys i ha assegurat que al mercat només es trobin llavors uniformes, condemnant les llavors i varietats tradicionals dels pagesos al mercat negre o a la il·legalitat total.

Cada Estat Membre de la UE té l'obligació de mantenir un catàleg de varietats oficialment reconegudes que poden ser lliurement comercialitzades dins del seu territori. A Europa, tant per al registre en el catàleg com per aconseguir els drets de propietat intel·lectual, s'exigeixen els mateixos criteris d'acceptació (estabilitat, uniformitat i homogeneïtat). Conseqüentment la majoria de varietats del catàleg és estable, homogènia i uniforme, i està protegida pels drets d'obtentors² vegetals. Es podria assegurar que França és dels països amb la legislació més estricta del món: des de l'any 1940 els pagesos només poden comprar llavors registrades oficialment al catàleg nacional perquè, segurament, en aquest país és on hi ha la major indústria de llavors europea que alhora té un grup de pressió molt poderós i actiu.

Llavors locals il·legalitzades ▶ La creixent demanda d'aliments de qualitat, juntament amb la crida per desenvolupar sistemes agrícoles perdurables i desvinculats de les subvencions, ha fet que nombrosos pagesos vulguin cultivar varietats que no figuren al catàleg.

Aquestes varietats antigues, pageses, locals o tradicionals, difícilment es podran inscriure en aquest catàleg ja que no estan adaptades a un processament industrial o distribució global. I tot i que alguna d'aquestes varietats pogués complir tots els requisits, seria impossible pagar els costos del registre (5.000 euros per una varietat hortícola i 15.000 euros per un cereal), ja que només tenen interès en l'àmbit local.

La legislació europea prohibeix que aquestes llavors no registrades es puguin vendre, regalar o intercanviar. Només autoritza produir llavors per ser utilitzades dins de la mateixa finca, fet que sentència la qualitat d'aquestes llavors, impossibilita que un mateix pagès pugui multiplicar tots els cultius i crea una fragilitat absoluta en existir la possibilitat de perdre les llavors per a l'any següent a causa d'una mala collita.

Però la majoria de països comunitaris, excepte França, toleren intercanvis informals de llavors entre pagesos, i alguns països permeten la comercialització de petites quantitats de llavors que no figuren al catàleg. L'any 1998 els Estats Membres de la UE van acordar establir disposicions especials per permetre la venda de "varietats de conservació" segons la Directiva 98/95/EC. El març de 2005 la Comissió Europea va presentar una proposta de directiva sobre "varietats de conservació" que substitueix els criteris anteriors pels d'assaig amb

Una resposta de la societat civil: La Red de Semillas

La Red de Semillas "Resembrando e Intercambiando" és una aliança entre petits agricultors ecològics i tradicionals, tècnics i persones implicades en la conservació i l'ús in situ de les varietats locals i tradicionals a Espanya.

La motivació que va fomentar la creació de la Red de Semillas se centra en la greu pèrdua de recursos genètics que afecta l'agricultura i la ramaderia. Les organitzacions i persones que formen la Red treballen per facilitar i promoure el manteniment de la biodiversitat agrícola a les finques dels agricultors i als plats dels consumidors, ja que la diversitat agrícola, cultural i ambiental és fonamental per tal de mantenir vius els agroecosistemes i l'agricultura familiar. Les varietats locals, a més de tenir grans qualitats nutritives i organolèptiques, tenen una gran riquesa genètica que els atorga protecció enfront de les plagues i les malalties, estan adaptades a sistemes agrícoles complexos d'una gran diversitat de components productius i a les condicions de sòl i clima locals. Aquestes característiques permeten l'autonomia dels agricultors, la gestió agroecològica dels sistemes productius i una alimentació variada i d'alta qualitat.

Des de la Red es treballa en xarxa per tal de fomentar l'intercanvi de llavors i coneixement, establint vincles d'unió entre pagesos, consumidors i col·lectius que treballin pel desenvolupament d'aquesta agricultura⁴. Es col·labora amb altres organitzacions estatals i estrangeres⁵ afins als objectius i finalitats de la Red. Amb el propòsit de complir tots aquests objectius, l'associació organitza tot tipus d'assemblees, reunions i tasques de divulgació mitjançant revistes, butlletins, publicacions, llibres, etc. i l'organització de cursos, jornades, xerrades, estudis i tot tipus d'acció formativa professional o econòmica. També es dedica a la promoció de projectes d'investigació, desenvolupament i transferència tecnològica sobre biodiversitat agrícola i el seu ús en sistemes agraris alternatius. Des de la Red preocupa que ja no siguin els agricultors, ni els governs els qui prenguin les decisions fonamentals de què i com sembrar o de com i a qui vendre, sinó les corporacions que dominen el sistema agroalimentari global i els que prenen les decisions de com conservar el sòl, l'aigua i els recursos naturals. Davant d'aquesta situació cal idear noves i nombroses formes de defensa i resistència per tal que la societat civil pugui decidir què i com menjar, i què i com cultivar

els coneixements obtinguts amb l'experiència pràctica durant el cultiu, la reproducció i l'ús. Si s'adopta aquesta directiva haurà de ser aplicada pels Estats Membres a partir de l'1 de juny de 2006.

La definició proposada de varietats de conservació es limita a les varietats locals en risc d'erosió genètica. Es tracta únicament d'estalviar a baix cost allò que corre perill de desaparèixer i podrà ser utilitzat com a recurs per la indústria de llavors. Aquesta directiva deixa molts detalls en l'ambigüitat: qui pot comercialitzar-les; quantitats limitades per varietats o per volum de cultius comercialitzats; permissió o no de l'intercanvi lliure, etc. En general, la proposta no aprofundeix i deixa a voluntat de l'Estat Membre el desenvolupament d'aquests criteris.

Per aquesta raó, la Red de Semillas (veure requadre) ha transmès a IFOAM-EU³, al Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, al Departament d'Agricultura Ramaderia i Pesca de la Generalitat i a parlamentaris del Govern català propostes que pretenen tancar aquestes ambigüitats i definir els criteris d'acceptació al Registre de varietats de conservació, concretant quantitats i llocs de comercialització, regulació dels multiplicadors segons siguin particulars, empreses, cooperatives o centres d'investigació; incloure la possibilitat de registrar qualsevol varietat que es pugui multiplicar i comercialitzar associada a un ús local; i definir clarament la diferència entre el comerç i l'intercanvi.

A l'Estat espanyol es va obrir la possibilitat del Registre de Conservació, però en data d'avui encara és hora que s'especifiquin els criteris d'acceptació, cost d'inscripció, etc. Dues organitzacions que formen part de la Red de Semillas van sol·licitar fa uns cinc anys la inscripció d'una dotzena de varietats, i fa poc més de sis mesos s'ha acceptat una de les varietats sol·licitades a la inscripció, però encara no s'han comunicat quines són les condicions de comercialització d'aquesta.

Notes ▶

*GRAIN és una ONG internacional que promou la gestió i l'ús sostenible de la biodiversitat agrícola a partir del control dels éssers humans sobre els recursos genètics i el coneixement tradicional. www.grain.org

**El Centre de Conservació de la Biodiversitat Cultivada treballa recollint i caracteritzant varietats agrícoles antigues per promoure'n l'ús i el consum. www.agrariamanresa.org

1. *Food Sovereignty: A Right For All*, Declaració Política del Fòrum ONG/OSC sobre la Sobirania Alimentària. Roma, juny de 2002

2. N. de l'Ed.: L'obtentor és un fitogenetista especialitzat en l'obtenció de noves varietats de plantes. Per dret d'obtentor s'entén el conjunt de drets que confereix al seu titular el títol d'obtenció vegetal d'una varietat, d'acord amb allò disposat a la Llei 3/2000, de 7 de gener, de protecció de les varietats vegetals (www.oepm.es/internet/legisla/otras/iv11ley32000.htm).

3. IFOAM-EU és el grup regional europeu d'IFOAM (Federació Internacional de Moviments d'Agricultura Orgànica, formada per més de 750 organitzacions membres de 108 països), interlocutor directe amb la Comissió Europea en el Grup consultiu d'agricultura ecològica.

4. A Catalunya hi ha diverses iniciatives que treballen per la biodiversitat agrícola com ara Ecollavors a la Garrotxa (ecollavors@moviments.net); Parc Natural de la Garrotxa; Centre de Conservació de la Biodiversitat Cultivada (www.agrariamanresa.org); Departament d'etnobotànica de la Facultat de Farmàcia, etc.

5. França (Réseau de Semences Paysannes, Germinance, BioGerme, Kokopelli, Fruits Oubliés, FNAB), Itàlia (AIAB, Croce Via, ARSIAL de Regione Lazio, Slow Food), Irlanda (Irish Seed Savers Association) i Alemanya.